

МАНІПУЛЯТИВНА СКЛАДОВА НАРАТИВНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЖУРНАЛІСТСЬКИХ ТЕКСТІВ У СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано радянські наративні концепції української історичної пам'яті, репрезентовані медіа-текстами. Визначено їх характерні комунікаційні засоби на різних етапах радянської дискурсивної практики.

Ключові слова: історична пам'ять, маніпуляція, масова свідомість, наратив, пропаганда, медіа-текст.

І. Вступ

Більшість сучасних політичних, ідеологічних та культурних конфліктів в Україні є результатом тривалого накидання історичних наративів, несумісних з національною самосвідомістю українського народу. Історична розірваність цих метаоповідей, їх функціональна прив'язка до певних політичних й ідеологічних цілей зумовили відсутність єдиного національного наративу і, як наслідок, породили численні політичні маніпуляції з боку сучасної влади. Сьогоднішній український наратив нерозривно пов'язаний з "іншуванням" історичного простору, насамперед, щодо пострадянських країн [5, с. 17]. Його зміст побудований не за принципом національного "я", а на образах "росіян-імперіалістів", "поляків-гнобителів", "турків-поневолювачів", "татар-загарбників" тощо. Власне український національний наратив досі не викристалізувався, адже, за твердженням історика О. Толочка, "зміна великих наративів проходить по межі між поколіннями, коли стара або домінуюча група втрачає свою легітимність" [5, с. 25].

На думку політолога О. Мотиля, для України взагалі є несумісними державні й національні наративи, спільним фактором може бути виключно територіальний наратив, який багато років об'єднував етнічних українців поза межами єдиної держави. Пострадянський культурно-історичний досвід, кризові й конфліктні протистояння на цьому терені дають можливість констатувати, що радянський наратив є не лише несумісним, а й суперечить державній і національній версії українського національного наративу. Його активне домінування навіть у сучасному соціопросторі свідчить про чітко сплановану стратегію інформаційного впливу радянськими ідеологами на масового реципієнта. Адже лише системність у демонстрації, відображенні й заучуванні радянських наративів могла забезпечити безапеляційну ле-

гітимність радянської влади на всіх її територіях.

Активну участь у процесах радянської масофікації соціальних сфер життя та уніфікації суб'єктивних інтерпретацій явищ сьогодення та минулого брали засоби масової інформації, кіно, література, мистецтво, які стали ефективним інструментом заучування радянського наративу та формування (коригування) спільної радянської історичної свідомості серед широкої поліетнічної аудиторії.

У вимірі соціальних комунікацій ці проблеми є малодослідженими і репрезентують широке коло дискусійних питань, зокрема, щодо структури історичного наративу, його різновидів та форм, функціональної прив'язки щодо соціополітичного виміру, лінгво-когнітивних властивостей, маніпулятивних характеристик тощо. Поняття наративу (і наративного аналізу) широко використовується в лінгвістиці, політології, історії, однак є корінним поняттям філософії. Міждисциплінарним завданням різних наукових наративу є прагнення визначити фундаментальні, змістоутворювальні принципи оповідання як засобу репрезентації тексту.

Парадигматика філософського виміру наративу, його концептуальна сутність, структура й методологія ґрунтовно представлені в працях західних дослідників: Ф. Анкерсмита, М. Байрона, Р. Барта, Ф. Джеймсона, С. Кауфмана, Б. Робертса, В. Шміда та ін. Концепції історичного наративу (наративу історії) представлені в публікаціях Й. Брокмейєра та Р. Харре, які тлумачать наратив як засіб організації "нашої пам'яті, намірів, життєвих історій, персональної ідентичності" [2, с. 31]. Дослідники наголошують на вагомій ролі особистісних характеристиках комунікатора, "локальний репертуар наративних форм який переплітається з більш широким набором дискурсивної структури, яка й обирає хто яку історію розповідатиме, де, коли й кому" [2, с. 33].

Досить велика кількість праць останніх десятиліть присвячена лінгвістичній та текстознавчій структурі наративу, структурі нарративного аналізу текстів загалом, серед них помітними є дослідження А. Греймаса, Ж. Женетта, У. Стайнера, Цветана Теодорова та ін.

Питання функціональності нарративних форм у політичній комунікації вивчали американські та британські науковці: Д. Бойл, Дж. Велеман, Р. Райх, Б. Робертс та ін.; авторитетним російським дослідником у цьому напрямі є Є. Шегал, який акцентує на пояснювальній моделі нарратива, що дає йому змогу бути інструментом впливу на масову свідомість. Серед основних різновидів нарративу дослідник виділяє лозунг, концепцію, ідею, доктрину, пояснення, версію, міф, стереотип. Залежно від характеру референта до типів нарративів, на його думку, належать: особистісний, ідеологічний та подієвий, які, між іншим, є актуальним об'єктом дослідження в розрізі соціальних комунікацій.

Теорії нарративістського історичного пізнання викладені в дослідженнях та окремих публікаціях українських (Г. Грінчено, Г. Касьянова, В. Кулика, О. Маклюка, О. Мотилія) та російських (Д. Агапова, В. Сирова, Ю. Шатіна, В. Шкуратова) істориків. Ю. Шатін назвав історичний нарратив способом міфології ХХ ст., зазначивши, що "історичний нарратив став засобом обслуговування ідеології" [7, с. 101]. При цьому, на думку Д. Агапова, "нарративне пізнання вимагає не правди, а правдоподібності й забезпечується уявою, яка наповнює навколишнє середовище образами фантазії" [1].

Отже, на основі аналізу численних науково-теоретичних репрезентацій і широкої джерельної бази (понад 300 функціональних публікацій), можемо зробити висновок, що історичний нарратив слід розглядати більше не як оповідну текстову репрезентацію, а як певний процес, де під розповідним рівнем знаходяться інші системи (соціальна, ідеологічна, культурна та ін.), які здатні об'єднувати широкі суспільні групи й викликати відчуття спільної ідеї. Саме ця властивість лягла в основу поширення радянської політики пам'яті, яка мала забезпечити ефективну модель міжетнічної єдності та соціально-політичних завдань.

Радянський нарратив – це стереотипне сприйняття радянського минулого на основі зафіксованих в історичній пам'яті та соціальному досвіді оповідних дискурсивних практик. Якщо говорити про соціальний вимір історичного нарратива, то вони не є однаково спільними для всього радянського періоду й пов'язані з конкретними соціальними завданнями певних його етапів. Слід акцентувати, що в контексті формування

української історичної пам'яті радянський нарратив завжди був вибудований на основі меншовартості українського народу, російської залежності, образі "молодшого брата", співдружності тощо. Укорінення цих стереотипних уявлень у суспільній свідомості забезпечувалось повсякденною практикою засобів масової інформації. Наратив як певний лінгвістично-когнітивний засіб досить легко вписувався у форму мас-медійних текстів й активно побутовував у різних жанрових варіаціях журналістських публікацій.

II. Постановка завдання

Метою статті є аналіз радянських нарративних концепцій української історичної пам'яті, репрезентованих медіа-текстами різних етапів радянської дискурсивної практики.

III. Результати

Слід акцентувати, що способи творення й оформлення цих нарративних структур були не лише текстовими (друкованими, усними), а й візуальними (кіно, плакати, образотворче мистецтво). Пропаговані засобами масової інформації, вони породжували в історичній свідомості стереотипні уявлення, які закарбовувалися в народну пам'ять у формі сталих нарративних концептів і побутовували в усіх сферах людського життя.

На відміну від офіційної науки, ЗМІ пропонували масовій аудиторії не історичні знання, а їх репрезентації у формі майстерно складених оповідних конструкцій. Зі зрозумілих причин формування об'єктивного історичного знання в радянській державі було майже неможливим, оскільки час від часу постаті й події, що суперечили офіційно прийнятій схемі, опинялися під забороною. Численні цензурні утиски й прями репресії проти українських істориків спотворювали розвиток історичної науки в колишньому СРСР та в його "невід'ємній складовій частині" – Українській РСР [6].

Тяглість радянського історичного нарративу, його активна експлуатація у ЗМІ демонструють подальшу організацію в послідовний хронологічний нарратив у вигляді масової історичної науки, який і до сьогодні панує в історичній свідомості українців. Найбільш дієвим засобом у цьому процесі виявилася радянська пропаганда, яка, використовуючи численні маніпуляційні технології, вплітала у світогляд українців ідеологічно правильні образи радянських метаоповідей.

По суті, радянські нарративні репрезентації стали своєрідними посередниками історичних повідомлень про події, змістивши на себе центр уваги від традиційної освіти. Наділені статусом знання, вони стали засобом втілення певних ідеологій, особливо, якщо різні матеріали на сторінках багатьох газет виразно не суперечили один одному. Розраховані на усереднений естетичний та когні-

тивний рівень сприйняття тексти мас-медіа мали сприяти формуванню ідеального радянського реципієнта, який не міг би сприймати текст за межами сформованого стереотипізованого досвіду, акумулюючи таким чином нову колективну творчість. Е. Добренко називає цей процес “формовкою” радянського читача, який перемелює не лише окремі долі, а цілі національні культури [4].

В основі мас-медійних нарративістських концепцій була раціонально-прагматична модель “пояснювального оповідання”, яка мала сприйматися як об’єктивна закономірність історичного процесу, як єдина правдива інтерпретація, що не викликає сумнівів та дискусій. Оповідальний характер змісту історичних нарративів конструювався на основі різних форм пам’яті (комунікативної, соціальної, національної), у чітко визначених координатах інтерпретації часового досвіду.

Радянська нарація була побудована більшою мірою на домінуючих історичних нарративах, які відповідали найбільш злободенним проблемам і соціальним завданням, актуальним у конкретний період, проектуючи відповідні масові настрої та суспільну організацію. Яскравою формою втілення домінуючих нарративів був агітаційний текст мас-медіа, який за своєю природою є спонукальним і спроектовує заздалегідь сплановану реакцію. Безапеляційність такого тексту була зручною й дієвою формою виконання соціальних замовлень радянських ідеологів, на противагу публіцистичному, який дозволяв суб’єктивні інтерпретації та уособлені рефлексії явищ минулого. Домінуючі нарративи, пов’язані із соціальною повсякденністю на втілені у формі подієвих повідомлень, досить легко закріплюються в комунікативній пам’яті реципієнтів. Систематичне звернення до різних жанрових форм у межах визначеного хронотопу забезпечувало їх трансляцію в межах дискурсивних практик декількох поколінь.

Функції домінуючих нарративних текстів полягали в репрезентації історичної оповіді в межах існуючого соціального контексту з метою динамічного формування структури уявлень про певні культурні чи історичні явища. У радянському соціосередовищі основною метою цих репрезентацій було культивування спільної радянської історичної пам’яті на основі формування певного символічного контексту шляхом введення в центр оповідання певних центральних образів, які мали особливе символічне й психологічне значення.

Маніпулятивна природа такого тексту стала ефективною формою радянської пропаганди й дієвим засобом формування історичних міфологем. Аналіз численних медіатекстів української радянської преси (зокрема газет “Правда”, “Комуніст”, “Радянська

Україна” 20–40 рр. ХХ ст.) демонструє широкий спектр використання комунікативних прийомів формування історичних нарративів, які давали змогу максимально доступно (з коментарями й поясненнями, оцінками ситуацій, здебільшого однією сюжетною лінією, широким образним рядом тощо), безапеляційно (відсутністю альтернативних точок зору) і швидко (на рівні комунікативної пам’яті) сприймати “романтизовані” історичні оповіді.

Найбільш поширеними видами історичних нарративів на шпальтах радянських газет були: героїчні оповіді, історичні, культурні, технічні, виробничі пояснення, пояснювальні коментарі, промови, агітаційні об’яви, лозунги, версії, що належали (за концепцією Є. Шейгала [8]) до ідеологічних та подієвих типів. Усі вони були представлені різними жанровими варіаціями, однак найбільше зустрічаються у формі пропагандистських публікацій, безособових публіцистичних текстів, оглядів.

Подібні історичні нарративи мали чітку оповідну структуру з превалюванням ідеологічних штампів, національних стереотипів, образних архетипів, символічного контексту, часової децентрації, хронологічної оповіді з початком і кінцем.

Перелічені психологічні засоби маніпулювання історичною свідомістю були спрямовані передусім на комунікативну пам’ять як одну з форм миттєвого запам’ятовування. Цей пропагандистський прийом став дієвим механізмом формування нарративних дискурсивних стратегій, які пропонували для усередненого реципієнта завершені й безапеляційні історії українського минулого й теперішнього радянського сьогодення.

Основою оповідних репрезентацій були консолідуючі історичні епізоди (або окремі герої), що демонстрували спільність українсько-російського походження, взаємну боротьбу тощо й допомагали сконструювати спільну дорадянську та радянську історичну пам’ять, заперечуючи “попередню” українську.

Можемо констатувати, що в семантичному полі радянської нарації в перші довоєнні десятиліття превалювали дискурси “східнослов’янської єдності”, “києворуської спадщини”, “історичної концепції возз’єднання”, “боротьби за соціальну рівність” тощо. Сюжетною особливістю цих нарративів було дискурсивне відмежування від дорадянської історіографії. У роки Другої світової війни історична нарація будувалася на індивідуальних та колективних героїчних вчинках і подвигах, самовідданій праці людей і тилу тощо. Відбір фактів для таких нарративів здійснювався за мірою їх значущості для семіологічної системи, завдяки чому кожен факт ставав прикладом чи зразком для наслідування. Поєднання первинних і вторинних текстів (дискурс-стимул та дискурс-реакція) створювала в читача так званий “ефект реальності”.

У пізніших текстах героями історичної нарації ставали видатні радянські діячі, вчені – символи колективної радянської історичної пам'яті. У таких формах історичної нарації превалювали концепти “розвитку”, “прогресу”, “будівництва”, “перемоги”, “досвіду”. Характерними особливостями таких текстів були: соціальна значущість, множинність модальних установок, превалювання оцінки подій над їх зв'язним викладом.

Радянський досвід історичних нарративних концепцій журналістських текстів дає можливість констатувати, що зміст історичної нарації визначався сенсом і метою проектування теперішнього й майбутнього реципієнта в чітко визначених координатах інтерпретації часового досвіду, відповідно до соціально-політичних завдань правлячої еліти.

На нашу думку, найкраще сутність радянської історичної нарації пояснює Г. Грінченко, акцентуючи на тому, що “ситуації, відібрані наратором в історію, є не механічним добором елементів подій, а ментальним конструктором у відомості оповідача, який, осмислюючи свій минулий досвід, зводить його до тих небагатьох елементів, які створюють його історію” [3].

IV. Висновки

Отже, у контексті радянської соціокомунікативної практики історичний нарратив – це національно маркований символічний медіа-текст, доступний для широкого “усередненого” розуміння із систематизованими причинно-наслідковими зв'язками. Він є посередником між узагальненими стереотипними канонами міжкультурної комунікації в проекції минулого на сьогодення. Маніпулятивна основа такого тексту відзначається емоційно-інтуїтивною сферою впливу й залежністю історичних інтерпретацій від соціальних умов, у рамках яких вони виконують функцію орієнтира в практичному житті.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо аналіз семантичного

поля радянських історичних нарративів, психолінгвістичних особливостей організованих нарративних медіа-текстів, дослідження окремих структурних нарративних практик, їх ролі у формуванні української історичної пам'яті.

Список використаної літератури

1. Агапов Д. Нарративный дискурс как метод исторической психологии [Электронный ресурс] / Д. Агапов. – Режим доступа: <http://www.psychе.ru/en/catalog/is2/element.php?ID=1200>.
2. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
3. Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело [Електронний ресурс] / Г. Грінченко. – Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html.
4. Добренко Е. Формовка советского читателя: социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Е. Добренко. – СПб. : Академический проект, 1997. – 321 с.
5. Касьянов Г. Националізація історії та образ Іншого: Україна і пост-комуністичний простір / Г. Касьянов // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : матер. міжнар. наук. конф., м. Київ, 15–16 грудня 2005 р. / [упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2008. – 264 с.
6. Стріха М. Що нам робити з нашою історією? [Електронний ресурс] / М. Стріха. – Режим доступу: http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Strikha_Such_history.htm.
7. Шатин Ю. Исторический нарратив и мифология XX столетия / Ю. Шатин // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2002. – Вып. 5. – С. 100–108.
8. Шейгал Е. Многоликий нарратив / Е. Шейгал // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. (2) 22. – С. 86–93.

Хитрова Т.В. Манипулятивная составляющая нарративных концепций журналистских текстов в системе формирования советской версии украинской исторической памяти

В статье проанализированы советские нарративные концепции украинской исторической памяти, представленные медиа-текстами. Определены их характерные коммуникационные средства на разных этапах советской дискурсивной практики.

Ключевые слова: историческая память, манипуляция, массовое сознание, нарратив, пропаганда, медиа-текст.

Khitrova T. Manipulative Component of Narrative Concepts of Journalistic Texts in System of Formation of the Soviet Version of Ukrainian Historical Memory

The article analyzes the Soviet narrative concepts of Ukrainian historical memory in the text of mass-media. Defined by their characteristic means of communication at different stages of the Soviet discursive practices.

Key words: the historical memory, manipulation, mass consciousness, narrative, propaganda, media-text.